

Ольгерд Бахаревич

Люди, казки і утопії

Промова з нагоди відкриття літературного фестивалю у Грааль-Мюрітці 29.08.2025

Моя улюблена казка братів Грімм – це дуже коротка історія під назвою «Пані Труде». Дівчинка, ім'я якої ми не дізнаємося з тексту, каже своїм батькам, що їй дуже хочеться відвідати дім пані Труде. Мовляв, усе в цьому домі таке дивне й химерне... Це не просто будинок, а якась кунсткамера, музей, чи, можливо, лабораторія? Батьки суворо забороняють дівчинці туди йти, бо підозрюють, що пані Труде займається безбожними справами, і візит до неї може бути дуже небезпечним. Що відбувається далі? Звісно ж, дівчинка не слухається батьків. Вона іде до дому пані Труде.

...І коли вона прийшла до неї, пані Труде запитала:

– Чому ти така бліда?

– Ох, – відповіла дівчинка і затремтіла, – я дуже злякалася побаченого.

– Що ж такого ти побачила?

– Я бачила на ваших сходах чорного чоловіка.

– То був мій вугляр.

– Потім я побачила зеленого чоловіка.

– То був мій мисливець.

– Потім я побачила криваво-червоного чоловіка.

– То був мій м'ясник.

– Ох, пані Труде, мені стало страшно, я глянула у вікно й побачила замість Вас диявола з вогняним чубом.

– Ого! – сказала вона. – Ти побачила відьму в її справжній подобі. Я давно прагнула зустрічі з тобою – ти мусиш мені світити.

І вона перетворила дівчинку на дерев'яну колоду, кинула її у вогонь, сіла поруч, щоб зігрітися і промовила:

– Як яскраво вона горить!

У дитинстві ми стаємо читачами завдяки казкам. Саме вони формують нас і впливають на все подальше життя. Ми можемо забути, як звали головного героя роману, відзначеного численними нагородами, але до самої смерті пам'ятатимемо ім'я дерев'яного чоловічка чи ведмедя, який умів говорити. Література – це тексти, які здатні чинити опір забуттю. Тексти, які не лише читають, а і час від часу перечитують.

Нам часто здається, що сучасний читач живе лише у світі новин.

Новинний потік ніколи не зупиняється, наче дорожній рух. Але одного дня, придивившись уважніше, ми усвідомлюємо, що опинилися на безлюдному перехресті. На перехресті між казкою, фентезі та утопією.

Фентезі – дивний жанр. На перший погляд скидається на казку, але насправді – це лише мумія казки. Адже справжня фантазія ніколи не буває очікуваною чи передбачуваною. Фентезі – це казка, з якої вирвано нутрощі, органічну, первісну силу, живу мораль, плоть і кров; ці нутрощі у фентезі замінені бальзамічними речовинами. Можливо, саме тому фентезі ніколи по-справжньому нас не лякає. Шаблонне масове фентезі вимикає наш страх як опцію, позбавляє людину одного з найважливіших механізмів розпізнавання небезпеки та набуття досвіду. Фентезі

переконує нас: що би не трапилося, усе буде добре, і для цього нам не потрібно докладати жодних зусиль. Організувати для нас відкладений, але гарантований «гепі-енд» – це завдання героя, який володіє чарівною зброєю.

Наприкінці минулого століття фентезі панувало у світовій літературі й культурі, формувало смаки та світогляд людей нової епохи. Можливо, фентезі – це останній різновид літератури, який ще здатен впливати на суспільство. Сьогоднішні дорослі віком від двадцяти до сорока п'яти років – це люди, виховані на фентезі. На фільмах і книжках, на іграх і серіалах. Принци і дракони, пишно вбрані чаклуни і феї з глибокими вирізами на сукнях. Виклики, які стоять перед сучасним світом, значною мірою є наслідком цього виховання, цієї сонної грації, цієї спокусливої магії. Щоб вижити сьогодні, література шукає найпевніший і позбавлений небезпек шлях до наших сердець, і при цьому рухається в обхід, оминає світ, сповнений страждання, жадібно прагнучи вічної утопії.

Фентезі зазвичай функціонує за законами непохитної ієрархії. Долі його героїв завжди повертають нас у золоту добу людства, до відновлення Status quo, до повернення собі втраченого, а якщо узагальнити, то до шляху назад, до відбудови, до реконструкції, до минулого.

Завдання героїв фентезі – відновити зруйновану ієрархію. Фентезі завжди монархічне, монохромне, маніакально зосереджене на виконанні місії. Монополія на ухвалення рішень завжди належить аристократії.

Герої можуть переживати будь-які пригоди, але їхня мета незмінна: завадити модернізації.

Я намагаюся уявити собі стару європейську казку «Пані Труде» як текст у жанрі фентезі. Моя маленька казочка чинить опір. І все ж її можна переписати так, щоб вона відповідала правилам популярного жанру. Перша операція, яку потрібно здійснити, – це зміна статі. Треба змінити статтю нещасної головної героїні. Максимум, на що може розраховувати дівчина – бути супутницею головного героя, кмітливою, але надто емоційною, так наче вона назавжди залишилася у підлітковому віці. Тому замість дівчинки маємо хороброго хлопця, який рішуче входить до дому пані Труде – і коли відьма хоче перетворити його на поліно, він протистоїть відьмі і відрубує їй голову. Незабаром з'ясовується, що він зовсім не нікчема, а юний король-чарівник, який замешкав у цьому злиденному місті, аби знищити зло і очистити землю від чаклунства. Хлопець хвацько розправляє по черзі з чорним, зеленим і червоним чоловіками, одружується з дівчиною і починає царювати у країні, а тоді історія повторюється.

Проблема полягає у тому, що у фентезі насправді ніхто не помирає. Смерті у цьому жанрі просто не існує, хоча вона є невіддільною складовою буття. Жоден інший жанр не пропонує настільки ідеалізованої картини світу, де смерть просто скасовано. Кожен герой рано чи пізно обов'язково воскресає й продовжує боротьбу. Люди, які виросли на фентезі й не виробили навичок критичного мислення, переносять цю уявну безсмертність у реальне життя. Там, де неможливо померти, людське життя втрачає цінність – попри всю гуманістичну риторику й драматичну обгортку.

Ту саму казку можна уявити собі як утопію. Утопію, в якій мешканці міста дізнаються, що дівчинка зникла, і збираються біля будинку пані Труде.

Вони вішають її на яблуні і одностайно голосують за те, щоб віднині недозволено було наступне: займатися вдома незрозумілими справами, ходити у дивні місця і мати руде волосся. Чужинцям скасували дозвіл селитися у місті, а усім решта -- досліджувати зло. Натомість слід було удавати, що зла не існує, приблизно так, як це відбувається у так званій «культурі кенселінгу». Новий закон назавжди заборонив ставити вічне запитання: що ж ховається там, у таємничому будинку, де щонаочі так загадково, так привабливо, так тривожно світяться вікна?

Але хіба не у цьому полягає найважливіше завдання літератури?

Прагнути туди, де ще ніхто не бував, де темно і страшно, куди йти не дозволено, де існує небезпека згоріти у вогнищі власних амбіцій чи у вогні відкриттів, де можна стати поплічником перевтілення. Вирушити на пошуки свого неповторного голосу – навіть якщо він стане лише твоїм смертельним криком. Узяти відповідальність за власні дії і нести її далі, не слухаючи голосу розуму, того самого розуму, якому, як писав у своєму відомому есеї Набоков, художник має стріляти просто в серце. Одного дня вирушити в мандрівку, щоб навчитися боятися, як того вимагає інша казка братів Грімм.

Феодалний світ фентезі не має нічого спільного з демократією чи правами людини, такі речі тут нікого не цікавлять. Якщо ти гоблін, єдиноріг або гном – ти залишишся ним назавжди.

Фентезі – це демонстративне заперечення історії. Небажання її знати, відмова вчитися на помилках минулого. Навіщо знати щось про період середньовіччя у Європі, якщо тебе цікавить лише генеалогія вигаданих титанів? У сучасному світі люди знають набагато більше про геополітику ельфів, ніж, скажімо, про Велике князівство Литовське, одну з найважливіших європейських держав доби середньовіччя. Багато сучасних європейців не можуть назвати всі країни, які входять до ЄС, не кажучи вже про те, щоб знати, де вони розташовані. Ці люди говорять про захист своїх кордонів, але мають доволі нечітке уявлення, з якими державами і національностями межує їхня країна. Багато європейців знають більше про гоблінів і фей, ніж про хрестові походи, Столітню війну, Голодомор в Україні чи Великий голод в Ірландії – хоча всі ці події могли би багато чого нас навчити.

У цьому світі стає дедалі більше людей, які називають себе політиками й обіцяють вирішити всі наші проблеми. Сьогодні ці люди переважно виховані на фентезі. Вони поведуться так, наче житимуть вічно. І вони цілком серйозно замислюються над кріонікою, щоб, як герої фентезі, колись воскреснути й змінити майбутнє зсередини. Вони навчалися у найкращих університетах, але при цьому пишаються власним історичним невіглаством та інтелектуальною некомпетентністю. Вони борються за те, щоб повернути нас у золоту епоху, в ідеалізоване минуле, якого ніколи не існувало. Знову зробити нас підданими мудрого і суворого короля. Позбавити нас права визначати власне майбутнє й передати це право озброєним найсучаснішими технологіями тиранам.

Сучасна західна людина дедалі частіше уникає політичних новин, таким чином вона рятується від стресу і відчуття, що нічого не може змінити і нікому не може допомогти. Всі втомилися від світу, повного небезпек і насильства. Людина тікає у світ фентезі, де від неї нічого не залежить і де завжди все закінчується добре. Це відкриває простір для маніпуляцій

громадською думкою. До влади приходять багаті популісти й латентні фашисти, хворі на пліткарство радикали і брехливі ксенофоби. Вони приносять із собою свої версії утопічного щастя – старі, як світ, але розфарбовані в кольори майбутнього за допомогою штучного інтелекту. Утопія знову промовляє до нас, стверджуючи, що можливо створити ідеальний світ, потрібно лише позбутися тих, хто заважає загальному щастю. Утопічне мислення знову панує, його рекламують усюди, використовуючи дуже успішні маркетингові стратегії. Імперська, фашистська утопія путінської Росії. Європейська утопія, в якій довго не було місця для України чи Білорусі, зате тепер є достатньо місця для Угорщини Орбана і Словаччини Фіцо. Американська утопія Трампа, ця персоніфікована національна манія величчя, що загрожує тепер не лише США, а й усьому світу. Ліва утопія загальної рівності, яка в історичній ретроспективі завжди вела до масових убивств і кривавих катастроф. Утопія універсального лібералізму. Літературна утопія, у якій книга вважається найвищим досягненням природи. Утопія політкоректної культури. Релігійна утопія нафтових автократій. Кожна утопія – це чергова невдала спроба пояснити світ.

Навіть мова може стати утопією. Головний герой мого роману «Собаки Європи», Олег Олегович, вигадує власну мову під назвою Бальбута – і це теж утопія, мовна утопія свободи. Ця мова вільна від ієрархій і ненависті, від патріархату і дискримінації, але водночас вона вільна і від людей.

Людина неважлива для утопії. Має значення лише людський ресурс, що призначений для реалізації утопії. Наприклад, мир із Путіним і його імперією означає, що мільйони українців стануть рабами імперії, і байдуже, що вони цього не хочуть і вирішують краще загинути в бою, ніж перетворитися на кріпаків Путіна. Але така утопія миру спокійно може проковтнути мільйони людей і не вдаватися при цьому. Ця утопія стає новим, сучасним фентезі, де одні народжуються, щоб стати рабами «великоруського світу», а інші – щоб спокійно спостерігати за цим із вікон своїх високих веж. Важлива місія і зловісна приреченість політичного фентезі.

Утопії завжди потрібні казки, щоб перетворювати їх на пропаганду.

А людям потрібні казки, щоб залишатися людьми.

Тільки казка розповідає нам правду про людей. Про те, що означає бути людиною у світі природи, ідей та машин. Тільки казка може застерегти нас від нових катастроф. Тільки казка може нас чогось навчити, не обплутуючи ідеалізмом нових диктатур. На відміну від утопій, казка живе одночасно в минулому, теперішньому і майбутньому. Казка – це найчистіша форма літератури. Казка і поезія вимагають найвищого рівня володіння мовою.

Я народився й виріс у серці велетенської утопії. У Радянському Союзі, у Білорусі, про яку тоді майже нічого не знали на Заході, бо метою утопії була знищення Білорусі. Я народився у місті Мінськ, де білоруська мова майже зникла, бо цього вимагала радянська утопія. Утопія намагалася зробити з мене утопічну істоту – позаісторичну радянську людину, яка розмовляє російською, не має національності, вірить у перемогу комунізму і готова віддати своє життя за цю велику утопію, за її значні здобутки: ГУЛАГ, Гагаріна, атомну бомбу, каральну психіатрію, окупацію інших країн, за патологічну брехню, піднесену до рангу релігії, і

привілейовану геронтократичну партійну владу. Разом із мільйонами інших людей я з дитинства був оточений пропагандистськими казками про нових святих – Леніна і піонерів-героїв, про винахідливий комітет державної безпеки і червоних камікадзе, про добрих комісарів і злих західних шпигунів. А якщо нам і читали народні казки, то це переважно були російські казки. Про могутніх російських богатирів і про огидних чужинців. Про велич російського духу і про російського дурника на печі. Про духовну перевагу Росії над раціональним і бездушним Заходом. Але кінець радянської утопії був уже близько. Перебудова була спробою модернізувати утопію і надати їй нових сил. Проте утопія не може зробити людину своєю основою, так само як імперія не може стати демократичною. Саме в цьому й полягала головна помилка Заходу у 1990-х роках: російській імперії дозволили вижити й відродитися. Західні політики щиро вірили, що Російська імперія зможе стати демократією, хоча вона продовжувала залишатися в'язницею для багатьох народів. Для тих народів, про які на Заході ніхто не хотів нічого чути – усіх цих українців, білорусів, чеченців, якутів, татар... Росія здавалася Заходу однорідною та монолітною.

Перебудова Горбачова у 1980-х роках скасувала цензуру. Ми відкрили для себе заборонені книги і читали їх так жадібно, ніби завтра їх у нас можуть знову забрати. Ці книжки, ще донедавна заборонені на Заході, перевернули мій світ і сформували цінності, які досі є для мене найважливішими. Вони зробили з мене європейця і дозволили мені мріяти про вільну європейську Білорусь. Джойс і Кафка, Набоков і Орвелл, Ґомбрович і Мрожек, Вірджинія Вулф, Єлінек і Сильвія Плат, Наталі Саррот і Вацлав Гавел, ці та багато інших заборонених і небажаних авторів навчили мене мислити. Ми відкрили для себе білоруську літературу, про яку нам ніхто ніколи не розповідав. Витіснену, фізично знищену більшовиками і забуту в ім'я російсько-радянсько-імперської утопії...

Невдовзі після того я опинився в іншій утопії – утопії держави Лукашенка, всередині мертвого уламка радянської утопії. Диктатор оголосив так звану «стабільність» її основою. Саме таку лексику використовував цей дріб'язковий, неосвічений утопіст для назви системи, яку сам же ж і створив. Він почав свою інтернаціональну кар'єру з того, що публічно похвалив Гітлера в інтерв'ю німецькому виданню «Handelsblatt» за об'єднання нації та прагнення до порядку. Утопія Лукашенка – це спроба зупинити час і заборонити його плин. Це спроба не допустити, щоби Білорусь узяла участь в європейській історії, насильницьки вирвати її з історичного процесу. Зупинити стрілки годинника і силоміць повернути їх назад.

Тирани понад усе бояться часу, вони бояться майбутнього, бо не можуть його контролювати. Майбутнє завжди означає смерть для тирана. Мільйони людей стали жертвами малої утопії великого злочинця Лукашенка. Тисячі і десятки тисяч жертв насильства, тисячі політичних в'язнів, сотні тисяч політичних емігрантів, білоруси, які загинули і були вбиті у в'язницях, зруйнована доля цілого народу – ось ціна, яку ми платимо за той уламок утопії, що колись, мов у казці, торкнувся серця Білорусі, а потім обернув її на принизливе посміховисько, на вигнанця, а згодом ще і на співагресора в імперіалістичній війні.

Як і всі утопісти, Лукашенко страждає на манію величі. Сьогодні він забороняє також книги. Не лише історичні, публіцистичні чи наукові. Він забороняє також казки.

Адже в основі кожного літературного твору, створеного силою людської уяви і мови, лежить давня казка. Кожен роман – це сучасна казка, шляхетна ілюзія, у яку ми віримо або ні, але визнаємо за автором право вигадувати для нас персонажів і уявні світи. Коли ми розгортаємо книжку, ми укладаємо угоду з автором. «Ми спробуємо тобі повірити», – шепочемо ми. Навіть коли усвідомлюємо: те, про що ти розповідаєш, – цілковита вигадка. Ми спробуємо, але не гарантуємо, що дочитаємо до кінця. Ми схожі на дітей із прадавніх часів, які слухали в печері біля вогнища виття вовків, шум дощу і свист вітру. Чому нам це завжди було так важливо – і чому ми досі читаємо й пишемо казки, хоча давно вже стали дорослими?

Люди люблять казки, навіть якщо бояться в цьому зізнатися. Вони їх люблять – і часом забороняють їх на законодавчому рівні. Їх спалюють, знищують, приховують, наліплюють на них огидні наліпки. Саме це сталося з моїми книжками в Білорусі. 8 квітня 2021 року новий наклад мого роману «Собаки Європи» був затриманий і конфіскований на литовсько-білоруському кордоні. Роман визнали екстремістською літературою – це був перший художній твір в історії Білорусі, який держава офіційно заборонила спеціальним судовим рішенням та внесла до списку екстремістських матеріалів.

Так, у своєму романі я пишу про 2049 рік. Російська імперія давно анексувала Білорусь і сусідні держави та оголосила війну вільному світу. Після війни з Росією об'єднана Європа припинила своє існування. Фетишизація кордонів стала початком європейської дезінтеграції. Я написав цей роман у 2016–2017 роках. У ньому йдеться про владу мови та мову влади, про Європу як білоруську мрію і Білорусь як європейський острів. Так, цей роман – моя велика сатира на російську та білоруську утопію і сумна ода літературі. Але це всього лише казка. Казка, яка не мала б лякати дорослих державних мужів, що бояться тільки одного – покарання за свої злочини. Всього лише казка...

Невдовзі білоруський суд визнав ще одну з моїх книжок екстремістською і теж заборонив її – «Остання книга пана А.». Як не дивно, але і це сучасна казка. Тепер усі мої книги в Білорусі заборонені. Держава намагається відрізати мене від моїх білоруських читачів. Але вона забуває, що інтернет досі працює. Вона забуває, що після 2020 року Білорусь втратила понад 300 000 людей – серед них не лише видавців, письменників, літературних критиків, а й читачів. Велику читацьку спільноту. Сьогодні білоруси вважають справою честі мати вдома заборонені книги.

Сьогодні в Білорусі та Росії заборонено стільки художніх книг, що мимоволі виникає питання: що ж такого небезпечного криється у цих творах про вигаданих персонажів і придумані історії? Фікції, алегорії, казкові оповіді, чиста фантастика, створені уявою сюжети про те, чого ніколи не було? Вони формують цілком неконтрольований простір сприйняття, простір для незалежного мислення. Авторитарна держава не

здатна протистояти казці, бо лише той, хто вміє читати, здатен віднайтися в уявному світі. Мова й література, казка й фантазія – це світ, у якому можна орієнтуватися лише тоді, коли ти вмієш належно цінувати «Алісу в Країні чудес».

Світлана Алексієвич – єдина на сьогодні білоруська лауреатка Нобелівської премії з літератури. Її вражаючі документальні дослідження про радянську людину, радянську імперію, Чорнобильську катастрофу та жінок на війні ґрунтуються на свідченнях живих людей. Її книжки – це спроба дати голос тисячам, щоб увесь світ дізнався про їхній досвід. Нобелівська премія для Світлани Алексієвич була визнанням провідної ролі документалістики та літератури факту в сучасному світі. Навіщо нам казки, якщо ми хочемо знати правду? Ми обираємо фантастику, коли хочемо переміститися кудись зі світу реальності – і журналістику, щоб залишитися у ньому.

Але катастрофи й трагедії продовжують траплятися. Жодна правда не допомогла людям збагнути, чому вони повинні масово гинути в ім'я великих ідей та маніакальних фантазій тиранів – і чому у диктаторів завжди знаходяться мільйони послідовників. Жодна гола правда не здатна зупинити війни та терор. Правда без казки – це просто інформація, якою можна постійно маніпулювати. Хоч ми і читаємо у новинах і книжках все більше фактів про жахи тоталітарних режимів і новий фашизм, але врешті-решт все одно звертаємося до казки, щоб пояснити світ. Кафку й Орвелла, Іонеско й Бредбері читають сьогодні так, ніби вони написали свої важливі тексти сьогодні. Література – це погане знеболювальне, але вона надає болю змістовності.

Я стою тут, перед вами, у Ґрааль-Мюріці, де сто років тому смертельно хворий візіонер Франц Кафка зустрів свою останню любов, і думаю, що всі великі тексти Кафки для мене – це блискучі казки, написані живою людиною. Це тексти, які не могла б написати жодна машина. «Процес» і «Замок», «Перевтілення» і «У виправній колонії» – це історії, які застерігають, казки про місця, куди інші не наважувалися йти. І той факт, що багато творів Кафки дійшли до нас у тій формі, в якій їх опублікував Макс Брод, вчергове свідчить про їхній казковий характер. Казка постійно доповнюється і вдосконалюється, переказується й змінюється – так вона передається далі, наступним поколінням.

«Якщо я отримую вирок, то він не лише остаточний, але й зобов'язує мене захищатися до останку», – написав якимось Кафка.

Література, казки, фантастика й художні тексти – це наші спроби захистити себе в світі утопій і банальних кліше. Остання надія безправних – це вигадкування світу, в якому мова нарешті може говорити правду.

Тільки якщо ми по-справжньому боїмося самих себе й своїх учинків, ми маємо шанс вижити.

Фантазія проти утопії, утопія проти утопії, ідеологія проти ідеології, праві проти лівих. Наївне західне фентезі проти шовіністичного російського фентезі. Неонацизм, ксенофобія. Огидний, старий, анахронічний антисемітизм, що знову спалахує, тліє й знову знаходить нових

прихильників – бо ті, хто його сповідує, нічого не знають про світ, у якому живуть. Вони не хочуть знати свою історію, бо звикли до того, що світ мусить мати благородних королів і знищувати всі народи, які цим королям не підкоряються, зрівнюючи з землею їхні міста. «Напівбог» Путін, який у своїх мріях літає на орлі й уявляє себе героєм із фільмів у стилі фентезі, тупуватий чарівник Лукашенко, який під час посухи цілком серйозно оголошує цілій країні: «Ви хотіли дощу? Я дав вам дощ». Чарівник Трамп, який вірить у свою надлюдську здатність закінчити війну за один день. Брехню повторюють рік за роком, аж поки мільйони людей не повірять у неї. Усюди панує вигадка, й ніхто не знає, у що вона перетвориться завтра: у казку, фентезі, нову утопію чи пропагандистське божевілля.

В останні роки Радянського Союзу серед школярів були популярними історії з дитячого міського фольклору. Наприклад, історія про таємну організацію «Смерть радянських дітей». Її члени буцімто їздили містом у машинах із тонованим склом, викрадали дітей і катували їх у підвалах. Нам тоді було і смішно, і страшно... Багато років по тому, у 2020-му, ми, уже дорослі, з жахом спостерігали в Мінську, як із мікроавтобусів з тонованими вікнами вистрибували невідомі в масках і викрадали людей просто посеред вулиці. Страшні історії завжди існують – треба лише правильно їх написати й уважно прочитати.

Настав час захищати казку. Це великий і прекрасний європейський сумнів, що колись породив велику культуру і великі катастрофи. Саме Європа зі своїми великими казками першою вигадала і реалізувала ідею масового знеособлення – але саме Європа першою почала усвідомлювати масштаб і причини цієї трагедії. Європейська казка так довго створювала нові ідеї і формулювання для всього світу, що сьогодні вона потрібна європейцям більше, ніж будь-коли. Бо саме сенсу бракує там, де дві імперії – радянська й американська – залишили по собі лише порожнечу та розчарування в своїх утопіях.

Мета переслідування – переслідування. Мета катувань – катування. Мета влади – влада. Так навчає утопія, описана в найбільшій казці – «1984». І вони – я кажу «вони», як у книзі – вони продовжують переслідувати й катувати, бо знову і знову опиняються при владі.

То яка ж мета казки?

Я не знаю. Але знаю інше: Ми здатні змусити їх схибити, якщо ми — їхня мішень.

З німецької переклала Наталка Сняданко.